

WITTGENSTEIN 'S VIENNA

ruud de ruyter

Het mag wonderlijk heten om acht jaar na het verschijnen van een boek hier een bespreking aan te wijden. De oorzaak van het feit dat zo'n bespreking nu toch nog actueel kan zijn moet gezocht worden in het feit dat het boek niet insloeg als een bom, zoals de uitdrukking luidt, maar eerder werkte als een tijdbom. Langzaam is het boek - of althans de leidende idee daaruit - invloed gaan uitoefenen op het tentoonstellingsbeleid van musea, repertoires van toneel- en muziekgezelschappen, op universitaire onderzoeksprogramma's, op het beleid van uitgevers. Dit heeft te maken met twee factoren, die sterk met elkaar samenhangen: niet alleen het onderwerp maar vooral de manier waarop dit onderwerp bestudeerd wordt. Voor beide factoren geldt, dat 'Wittgensteins Vienna' vaak suggestieve uitspraken doet, soms bijna spekulatief is, maar altijd onmiskenbare aanzetten geeft voor verder onderzoek.

De centrale these die Janik en Toulmin poneren komt neer op een herinterpretatie van Wittgenstein's Tractatus. Zij beweren dat dit in essentie een ethies geschrift is, in tegenstelling tot de gangbare uitleg van Wittgenstein als analytiekus, als neopositivist, als filosoof van het logies formalisme. Het opmerkelijke is nu dat zij in de argumentatie van deze stelling een ontzaglijke hoeveelheid materiaal aandragen, dat niet alleen voor filosofen, maar ook voor wetenschapshistorici, voor muziektheoretici, voor kunsthistorici een geheel nieuw perspectief op hun vakgebied opent. Dit nieuwe perspectief betekent steeds dat elk van deze geïsoleerde disciplines terug moet vallen op andere disciplines om tot een adequaat begrip van de historische ontwikkelingen te komen. Dit blijkt, als we zien via welke stappen Janik en Toulmin hun these bereiken.

De eerste stap is een sociologische analyse van het Wenen rond de eeuwwisseling. De grote sociale problemen van die tijd, woningnood, antisemitisme, prostitutie en seksualiteit, en de politieke eenheid van het Habsburgse rijk worden geschilderd tegen de achtergrond van het falen van het liberalisme.

De tweede stap bestaat uit het identificeren van de reacties hierop in allerlei sectoren: kunst, wetenschap, filosofie, en

niet te vergeten: journalistiek. Zo laten ze het ontstaan zien van wat genoemd wordt: cultuurkritiek.

De derde stap is nu cruciaal: deze cultuurkritiek neemt de vorm aan van taalkritiek. Als ze dit eenmaal hebben laten zien is het kader ontwikkeld waarin hun herinterpretatie van Wittgenstein past.

Al doende blijkt dat er in de schilderkunst, in de wetenschapsfilosofie, in de natuurwetenschap, in de muziek steeds dezelfde ontwikkelingen aan de orde zijn: het verzet tegen de oude 19de eeuwse normen en waarden leidt steeds tot het zoeken naar een nieuwe vormentaal, een nieuw symbolenstelsel - en al spoedig: tot de reflectie op het probleem van de taal als zodanig. Wittgenstein's Tractatus verschijnt dus als de filosofiese (en dus heel zuivere) pendant van wat eigenlijk een sociaal probleem is.

Dit betekent niet dat er binnen de kunstzinnige en wetenschappelijke disciplines niet allerlei tradities bestaan, niet autonoom detailproblemen geformuleerd worden, of zelfs, dat er niet zeldzame theoretische disciplines 'self-contained' zijn, zoals de zuivere wiskunde. Hier stuit men op een probleem dat Janik en Toulmin niet bevredigend oplossen. Enerzijds formuleren zij expliciet hun methodologie: "we look at the cross-interactions among 1. social and political development, 2. the general aims and preoccupations in different fields of contemporary art and science, 3. Wittgenstein's personal attitude toward questions of morality and value, 4. the problems of philosophy as these problems were understood in the Vienna of 1900 and as Wittgenstein presumably conceived them when he embarked on the inquiries of which the Tractatus was the end-product" (1).

Anderzijds worden in de eerste vijf hoofdstukken alle artistieke, wetenschappelijke en filosofiese vernieuwingen die plaats grepen rond 1900 gekoppeld aan tendensen die de hele 19de eeuw besloegen: de lijn Kant-Schopenhauer-Nietzsche, de lijn Kierkegaard-Tolstoi-Wittgenstein, de geschiedenis van natuurkunde en natuurfilosofie. En deze tendensen worden op een heel klassieke manier, namelijk los van de sociale kontekst, bestudeerd. Zo tekent zich een model af dat door Janik en Wittgenstein niet als zodanig expliciet wordt gemaakt: relatief autonome ontwikkelingen in diverse kensferen worden rond 1900 gerevolutioneerd door sociale oorzaken.

De vraag die zich opdringt is: vanuit welke wetenschaps- en kunsttheorie konden de auteurs een dergelijk boek schrijven? Welke historische theorie moet handen en voeten geven aan hun methodologie? Het komt mij voor dat een confrontatie van 'Wittgenstein's Vienna' met de huidige rationalistische c.q. materialistische kunst- en wetenschapstheorieën dit punt moet kunnen verhelderen.

Het probleem dat hier wordt aangesneden, namelijk het verband tussen wetenschaps- en kunstgeschiedenis en de maatschappij,

vindt een analogon in de 'dwarsverbanden' die gepostuleerd worden tussen de individuele kunstuitingen en wetenschappelijke resultaten. Het verband tussen wetenschap, kunst en maatschappij wordt bemiddeld door deze dwarsverbanden. Welnu: wanneer kunnen we zeggen dat zo'n dwarsverband aangetoond is? Is het voldoende om te konstateren dat een musikus en een schilder samen elke morgen koffie dronken om een samenhang tussen schilderkunst en muziek te postuleren? Of moeten hiervoor aan schilderkunst en muziek inhoudelijke criteria worden gehanteerd? De in eerste instantie vruchtbare koppeling tussen sociologie en wetenschaps- en kunsttheorie blijkt hier problematies te worden.

Evenzeer als bij hun methodologie kunnen ook bij hun presentatie van histories materiaal vraagtekens worden geplaatst. Ik doel hier, behalve op hun beschrijving van Wenen rond 1900, het verzuim van een analyse van de wisselwerking tussen verschillende geografiese centra, hun keuze van relevant geachte historische figuren, met name ook op de vorm waarin deze presentatie plaats vindt: namelijk typies journalistiek. Het voortdurend terugkeren van het thema 'taal, ethiek en cultuurkritiek' kan niet verdoezelen dat er geen aandacht wordt geschonken aan globale vraagstellingen waarvoor het boek wel relevant materiaal aandraagt: het internalisme-externalisme debat, de wetenschapshistoriese discussie over continuïteit-diskontinuiteit, grondslagendebatten. Pas als dergelijke begrippenkaders ontwikkeld worden zal er een werkelijke konfrontatie tussen disciplines kunnen plaats vinden. Het boek laten funktionieren op de wijze waarvoor het bedoeld is, namelijk als stimulans voor multidisciplinair onderzoek, is een taak die dan pas volbracht kan worden. Vermoedelijk is dit ook een van de oorzaken van de manier waarop de receptie van het boek heeft plaats gevonden.

Aan de hand van een voorbeeld wil ik het bovenstaande toelichten. Al doende blijkt hoe revolutionair Janik en Toulmin zijn geweest, ondanks zichzelf. Dit voorbeeld is het ontstaan van de relativiteitstheorie.

Stel voor dat er een auteur zou zijn die de stelling zou verdedigen dat de relativiteitstheorie een produkt is van het laat-kapitalisme. Zo'n auteur zou weggehoond worden; waarschijnlijk zou niemand naar zijn argumenten willen luisteren. Maar wat gebeurt er met een auteur die alleen de argumenten geeft en na laat de stelling te poneren? Zou deze laatste niet erkend worden als een serieus wetenschapper die zinvol onderzoek had gedaan aan een zij het ongebruikelijk onderwerp? Janik en Toulmin vormen de verpersoonlijking van deze figuur. Zij konstateren de al eerder genoemde sociale problemen. Zij geven aan welke politieke problemen daarmee samenhangen. De structuur van de habsburgse dubbelmonarchie krijgt hun aandacht. Zij wijzen op de toneelschrijver Schnitzler als degene

die deze problemen identificeerde als communicatieproblemen, en ze ook als zodanig behandelde. Musil komt ter sprake en wordt erkend als degene die in zijn roman 'Der Mann ohne Eigenschaften' bewezen heeft de 'best commentator' te zijn op het Oostenrijkse Fin de Siecle. Aan zijn geval, evenals aan dat van Hoffmanstal en van Bahr, kan men zien dat het impressionisme in zijn late 'taal-kritiese' ontwikkeling niets anders is dan een literaire kopie van het monisties-positivisme van Mach - of andersom.

Uitvoerig wordt beargumenteerd hoe impressionisme en taalkritiek samenhangen door een kentheoretiese binding: Vorstellungen als de epistemologische structuren waarbinnen "our very sense experiences present themselves to us" en die Mauthner in zijn polemie met "Scholastic theologians, materialistic scientists, and those Platonizing, racist nationalists, who had invented the Germanic ideology", zich gedwongen voelde te interpreteren als talige structuren. Vorstellungen zijn dan Darstellungen geworden als we het 19de eeuwste taalgebruik hanteren (2).

De verbanden zijn complex en vaak moeilijk traceerbaar, maar toch altijd overtuigend aanwezig tussen het ontstaan van het positivisme en de samenleving waaruit het positivisme voortkomt. Konstateren we bovendien: "Mach's influence was all-pervasive in Austria and elsewhere. Not the least of those who came under Mach's spell was the young physicist Albert Einstein, who acknowledged Mach's 'profound influence' upon him in his youth". En: "It has further been brought to light that Einstein's early career was modeled on Mach's view of the nature of the scientific enterprise" (3).

Dan hebben we de argumentatie van de denkbeeldige auteur gecompleteerd.

De Renaissance-astronomen zijn wel eens 'slaapwandelaars' genoemd, omdat zij een wetenschappelijke revolutie aan het voeren waren zonder het zelf te weten. Dit predikaat lijkt ook op Janik en Toulmin van toepassing. De vergelijking gaat te meer op omdat dit duo de richting aangeeft van verder onderzoek dat dat van hen kan aanvullen en de resultaten ervan kan modificeren, mits de vragen die er gesteld worden scherp worden geformuleerd, met andere woorden mits het kader waarbinnen dit gebeurt duidelijk is.

Daarbij valt te denken aan vragen die direkt aansluiten op het werk van Janik en Toulmin en die steeds bruggen proberen te slaan van de ene discipline naar alle andere (abstrakte schilderkunst en wis- en natuurkunde; sexualiteit in literatuur en schilderkunst; vrije atonaliteit en expressionisme in de poëzie), aan vragen over onderwerpen waar Janik en Toulmin niets over zeggen, maar waar hun methodologie wel op van toepassing kan zijn (film, psycho-analyse) en aan vragen van meer conceptuele aard (Wenen rond 1900 als thema waarop de konfrontatie tussen Frans en Duits Neomarxisme kan plaatsvinden;

strukturalistische vooronderstellingen bij hun methodologie;
aansluiting bij Habermas-Piagetiaanse geschiedenistheorieën).

'Wittgenstein's Vienna': voer voor filosofen, maar niet alleen voor hen.

Noten

- (1) A. Janik en S. Toulmin: 'Wittgenstein's Vienna', Simon and Schuster, New York, 1973, p. 16.
- (2) Idem, p. 120 tot en met p. 126.
- (3) Idem, p. 133.